

بررسی تربیت اجتماعی سبک زندگی فرهنگ ایران و اسلام

حیدر اسماعیل پور^۱، پروانه دودمان^۲، علی اصغر ماشینچی^۳

^۱ عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور تهران، ایران

^۲ عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور تهران، ایران

^۳ استاد یار گروه مدیریت، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران

نام و نشانی ایمیل نویسنده مسئول:

پروانه دودمان

چکیده

سبک زندگی اشاره به مفاهیم و آموزه های مندرج در زندگی انسان چون ارزشها، هنجارها، قوانین و... زندگی انسان است که بر اثر گذشت زمان ریشه های آن در شخصیت فرد و جامعه طنین انداز شده است. در این تحقیق به بررسی تعلیم و تربیت اجتماعی و و جوه اشتراک این حوزه علمی در فرهنگ ایران و اسلام اشاره شده است. شواهد موجود نشان دهنده نزدیکی و قرین بودن تعلیم و تربیت اجتماعی در فرهنگ ایران و اسلام با نگاه توحیدی و الهی است که شیوه ها و مرسومات این دو گروه فکری را سالیان درازی به هم پیوند داده است. نتایج تحقیق نشان دهنده آن است که تاکید بر وحدت و پیوستگی این دو آیین فکری ایران و اسلام و از بین بردن مفاهیمی که رنگ و بوی جدایی آموزه ها و اساس این فرهنگ را دارد تعلیم و تربیتی مفید و کارآمد را بوجود می آورد. با این فعالیت ضمن شکل گیری هویت دینی و تربیتی "اسلامی ایرانی"، آموزه های فرهنگها و کاتب فکری دیگری چون یهود با ریشه های متباین و متضاد، هرگز مجال بروز نخواهد یافت. روش پژوهشی مورد استفاده در این تحقیق توصی تحلیلی و کتابخانه ای است که پس از جمع آوری اطلاعات و اسناد و مدارک به تحلیل و نتیجه گیری از آنها اقدام شده است.

واژگان کلیدی: تربیت، سبک زندگی، فرهنگ، ایران، اسلام

مقدمه

زیستن و زندگی کردن در حوزه این جهان هستی مستلزم داشتن جهان بینی و نگرشی است که در پرتو آن شیوه ها و روشهایی خاص آن بوم و نگرش فکری باید به وجود داشته باشد. توسعه علوم و گسترش نشانه های معرفت شناسی در ابعاد گوناگون بشری، امکان فراهم نمودن شرایط لازم متناسب با نیاز او در هر زمینه ای جهت رسیدن او به اهداف را فراهم نموده است. در فرهنگ ایران و تعلیم آن و دین اسلام و مکتب قرآن جامع الاطراف بودن و جامع و مانع نمایان شدن نیازهای انسانی در حوزه های گوناگونی چون اقتصاد، سیاست، تعلیم و تربیت و... انسان را ملزم به تامل و غور در این نشانه های معرفتی نموده که انسان می تواند با سبکهای برآورده شدن این نیازها در تاریخ و فرهنگ عظیم ایرانی و اسلامی به راستی و شیوه ای مطلوب، آنها را به کار گیرد. انسان با تجربه ای که از این شیوه ارضا نیازها و شیوه ای زیستن گذشتگان در تاریخ ایران و اسلام کسب می کند، مجهز به مدیریت ابعاد مختلف زندگی شده و بیپرده و حیران در جستجوی به اصطلاح کسب معارف زیستن نمی کند و قادر است با سیر در محدودیتها و امکانات فکری خود چشم اندازهای زندگی خود را ترسیم نماید.

فرهنگ و تمدن در ایران و اسلام و رواج این دو مفهوم از جمله حوزه هایی است که دغدغه و چالش انسان این سرزمین و حقایق فکری او را هر زمان با تکییدی بر یکی از این دو یا هر دو آن ترویج نموده است و هر دوره و زمان اصطلاحاتی چون "ایران"، "اسلام"، "ایرانی اسلامی" در عرصه اندیشه بشری به ایفای نقش می پردازند. در این تحقیق به تناسب موضوع و همبستگی و تعامل و یکی بودن مفاهیم و مضامین فرهنگ و تمدن در دو حوزه ایران و اسلام، به اهداف و روشهای تربیت اجتماعی در این دو حوزه می پردازیم

سبک زندگی:

مفهوم جدید سبک زندگی را می بایست در نسبت مستقیم با تحول مهم اندیشه های اجتماعی غرب در اوایل دهه ۱۹۸۰ فهم کرد. این تحول که بعضا با چرخش زندگی از آن یاد می شود به اهمیت یافتن بستر فرهنگ و توابع آن در حوزه هایی چون علوم اجتماعی انجام شدنی است (فاضل قانع، ۱۳۹۰)

اسلام دین توجه به تمام ابعاد زندگی انسان است که برآورده شدن هیچ نیازی را به بهای نادیده گرفتن ابعاد دیگر شخصیت و نیازهای انسان و جامعه نمی داند. "خیر الامور اوسطیها" بهترین امور حد وسط و تعادل آنهاست (پیامبر اکرم). با این توصیف تعادل و هماهنگی اعمال انسان در ابعاد گوناگون واقعیتی انکار ناشدنی است. زندگی و تجارب تاریخی نشان دهنده تعادل امور مختلف از جمله جسم و روح؛ دنیا و آخرت، فرد اجتماع و... در آموزه های پیامبر اکرم و دین اسلام است. همچنین در شیوه های زندگی و سبک زیستن مطابق با تعلیم ایران باستان نیز آموزه های تعادل و دوری از افراط و تفریط مشاهده می شود. "اساس تعلیم و تربیت زرتشتیان چنین است. ۱- هومت (پندار نیک) ۲- هوخت (گفتار نیک) ۳- هورشت (کردار نیک) (محمدی، ۱۳۶۵). سبک زندگی در فرهنگ ایران و اسلام و تشابهات و نزدیکی بسیار زیادی به همدیگر دارند و برخی اوقات حتی آموزه های آن عین و دقیقا مانند یکدیگرند. در عین حال اسناد و نوشته های گوناگون نشان دهنده وجه متفاوت و متناقض آموزه های اسلام و دینی همچون یهود می باشد.

تاریخ نشان دهنده وجوه مشترک ادیان و نظام مهای فکری گوناگونی است که بنا به دستیابی انسان به حقیقت و نزدیک شدنش به سعادت، پیاده کردن محتوی و متون تاریخی و اجرای آن در زندگی ضرورتی انکار ناشدنی می باشد. به عنوان نمونه مشترکاتی مبرهن در جریان تربیت و آیین اسلام و ایران به وضوح دیده می شود "هرودوت مورخ یونانی نوشته است که ایرانیان سه چیز به فرزندان خود می آموختند. سواری، تیراندازی و راستگویی". همین مضمون و محتوی رفتار انسان در فرمایشات پیامبر اکرم طنین انداز شده است. "حق الولد علی الوالد ان یعلمه الكتابه و السباحه و الرمايه. حق پسر بر پدر این است که پدر به فرزندش نوشتن و شنا و تیراندازی بیاموزد" (میزایی، ۱۳۸۵).

اختلاف و تفاوت ادیان و هویت مشخص داشتن هر آیین فکری نیز نکته ای است که باید مورد مورد توجه و امان نظر قرار گیرد. توضیح آنکه در دستیابی به اهداف تربیتی، آموزه ها و وسایل رسیدن به حقایق و نفس این حقایق تفاوت و چه بسا کامل ریشه ها یتناقض فکری و عقیدتی وجود دارد. از جمله توجه به ممنوع و رفع نیازهای اجتماعی به وفور در آیین اسلام و فرهنگ ایرانی ملاحظه می شود. اما صرف رسیدن نژاد و قومیت خاص و خودخواهی در مقابل دیگر خواهی آموزه ای اساسی در آیین یهود است. "چون یهود در طول تاریخ شرایط ویژه ای داشته و به هر دلیلی در جوامع دیگر تحت فشار و در معرض آسیب بوده است، دسته ای بزرگ از رهنمودها که به تربیت اجتماعی

ویژه ای منجر می شود، متأثر از این شرایط گردیده. به عنوان نمونه "هیچ کس نباید محتاج غیر باشد و شخصی که نیاز به کمک و مساعدت انسانها پیدا می کند، چنان است که گویی به دو کفر، یعنی سوختن و دیگری غرق شدن در آب محکوم شده است" (ایروانی، ۱۳۸۳)

درمقابل، اسناد و مدارک تاریخی نشان دهنده توکل و توسل پیامبران و پیشوایان دینی در این زمینه بوده است. رهبران دینی علیرغم سختی ها و مشکلات همچنان با توسل به خداوند منان راه رسیدن به معبود را پیموده و در این مسیر با عزمی راسخ به فعالیت و زندگی کردن و تبلیغ اسلام می پرداختند. آموزه های کتاب مقدس قرآن نشان دهنده اعتقاد به توحید و یگانگی خداوند علیرغم مصایب و سختی ها بوده است. همچنین آیات و محتوی کتاب قرآن نشان دهنده آن است "ان مع العسر يسرا (انشرح، ۶) همانا با هر سختی آسانی است."

با توجه به محتوی، متن و توجه نمودن به حوزه های اشتراک ابعاد گوناگون فکری، تربیتی و... همچنین تاکید آنها جهت تدوین الگوی ایرانی - اسلامی پیشرفت و الگوهایی که جامع این ویژگیها باشند، ضرورتی است که باید بدان اذعان کرد. بدون این توجه و انکار این ویژگیها تعلیم و تربیتی ناقص و ناکارآمد قرین اهداف یک نظام دینی و فکری است.

تربیت اجتماعی در فرهنگ اسلام و ایران:

رشد و پیشرفت انسان مستلزم نگاه عمیق و ژرف به ابعاد گوناگون شکل دهنده و سازنده شخصیت انسان می باشد. اذعان نمودن به حوادث تاریخی، گذر زمان، قومیتها و فرهنگهای مختلف و گوناگون، شیوه های گوناگون و خاص هر منطقه فکری و ایدئولوژیکی و شرایط متناسب فعالیت های گوناگون دینی، اعتقادی، سیاسی و... سخنی است که شایسته اندیشیدن و تأمل نمودن انسان را دارد. ضرورت توجه نمودن به این دو قلمرو نکته ای است که از دیدگاه طیف گوناگون متفکرین بدان توجه شده است. خسرو باقری (۱۳۸۵) نظریه پردازی در برابر ایده ها و اندیشه های غرب، اسلام، ایران و فرهنگ ملی را امری اساسی دانسته اند. اشاره می کنند که خود تا اندازه ای در حوزه متون دینی و اسلام فعالیت را شروع کرده و دیگر حوزه ها شایسته تحقیق و توجه است و اقدامی در زمینه تعلیم و تربیت به چشم نمی خورد و تحقیق در این زمینه را اقدامی حیاتی و اساسی می داند. عباسعلی رستمی نسب (۱۳۸۹) با اعتقاد و توجه به فرهنگ جامع ایران و اسلام و گسسته نبودن این دو به تالیف کتاب "تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام" اقدام کرده اند. همچنین کتاب شایسته ایشان، "فلسفه تربیتی ائمه اطهار (ع)" در زمینه اسلام و مفاهیم و سنت آن نیز اقدامی سازنده در جهت معرفی آیین اسلام است

تربیت اجتماعی در فرهنگ ایران:

شیوه های زندگی نشان دهنده میزان توجه انسان به ابعاد فکری و معیشتی او در زندگی وی می باشد. تاریخچه افکار ایران و اسلام بر خلاف فرهنگ یهودی که بدان اشاره شد، نشان دهنده یکپارچگی و حضور این فعالیت در زندگی انسان است. توجه به امور جمعی و مصالح عمومی، گروه و فعالیت های اجتماعی و پرهیز از پراکندگی و فعالیت های نارسا و ناقص فردی در جملات گزنفون چنین به تحریر در آمده است که "در قوانین ایران به مصالح عمومی بسیار زودتر از زمانی توجه می شد که ملتهای دیگر به آن توجه کنند" (ضمیمه، ۱۳۷۵، ص ۲۲)

جهان بینی و نگاه کامل به شخصیت انسان و ترسیم فضای مفاهیم مربوط به تعلیم و تربیت نشان دهنده حوزه توجه و اهمیت دادن یک حکومت یا نظام فکری به نوع تعلیم و تربیتی که در آن جامعه ترسیم می شود. با این توضیح تربیت اجتماعی در ارتباط با محیط بیرون، انسانها و حتی طبیعت از جمله اموری است مورد توجه و امعان نظر متفکرین و اندیشمندان ایران باستان قرار گرفته است. "فضایل عمده ای که بایستی کودکان و نوجوانان ایران باستان به نسبت سن و زمان فرا گیرند عبارت بودند از: راستی و درست کرداری، داد گری و خویشتن داری، دلیری، سپاس دانی، کوشش در انجام مسوولیت، امانت داری، نوازش حیوانات مفید (همان ص ۳۷)

هیچ یک از مفاهیم بالا که در ارتباط با فردیت انسان مطرح شده به تنهایی شکل نمی گیرد. انسان با نبود و خلا محیط اجتماعی در ارتباط با دیگر چیزها، حیوانات و... قادر به تحقق بخشیدن و توضیح چنین مفاهیمی نخواهد بود. به توضیح دیگر آموزش و تربیت اجتماعی در ارتباط و تعامل با دیگران است که تحقق یافتنی است.

مجموعه عادات و آداب و آرمانها و خواستها و سنتها و باورهای مشترک، فرهنگ ملی یک جامعه را تشکیل می دهد که به صورتهای گوناگونی مانند ادبیات منظوم و منثور، مظاهر هنری و فرهنگ عامه تجلی پیدا می کند. نحوه انتقال آنها نیز سینه به سینه است و از نسلی به نسل دیگر می گردد. سنتی بودن جامعه ایرانی نیز یکی از آنهاست (شعبانی، ۱۳۸۹)

هر زمان جوامع و حوزه های فکری و اعتقادی به شکلی مناسب یا به اجبار در معرض تغذیه فکری آیین، فرهنگ و شیوه های زندگی مجاور خود می باشد. تاریخچه و پیش زمینه های فکری ضرورتی است که هیچ قومیتی توان همراه نشدن و ندیدن آن را در طول حیات فکری خود نداشته است. بنابراین تاریخ جز لاینفک وجود یک مکتب فکری و اعتقادی است. با این توضیح اسلام به عنوان دین کامل نیز از این قاعده مستثنی نبوده و ایران و فرهنگ ایرانی از جمله زمینه های حاصلخیز این فرهنگ ناب بشری است. بنابراین توجه نمودن به ابعاد ناشناخته فرهنگ ملی و ایرانی و توجه به ذخایر فکری این آیین کمک فراوانی به شکل گیری منسجم و یکپارچه فرهنگ اسلام و ایران می نماید. چنان که فرهنگ اسلام نیز با بیان تاریخچه فرهنگ ایران و توجه به ابعاد فکری این آیین خواهد توانست چهره واقعی تمدن را نمایان کند. به طور خلاصه این دو فرهنگ جدایی ناپذیر بوده و توجه به یکی و نادیده گرفتن بعد دیگر خسارانی عظیم در تعلیم و تربیت را در پی خواهد داشت.

"شیوه ای از مبارزه های مردمی ایرانیان را تشکیل جوامع جوانمردی و عیاری می توان شمرد، مردمی که به صور مختلف مطوفه، جوانمردان، فتیان، آزادگان و نظایر آنها را گاه دسته هایی به وجود می آوردند و در فرقه های مختلفی به اخلاص د رامور دولتهای ستمگر می پرداختند" (شعبانی، ۱۳۸۹ ص ۲۱۹)

رفتارهای انسان در تعامل با دیگران شکل می گیرد. همواره سرچشمه رفتارها و اعمال وی، چه مثبت و چه منفی در تعامل با دیگران و در حضور آنان صورت می پذیرد. هر چند در دیدگاه اسلام و ایران هنگام ثواب و عقاب عمل، خود فرد تنها کسی است که مواجه و نظاره گر صحنه اعمال خود است. "اگر توجه کنیم دشمنی و پلیدی و نادانی از عوامل اصلی انسان و انسانیت هستند. در این زمینه هرودوت مورخ یونانی می گوید "ایرانیان دروغ گفتن و قرض دار بودن را بسیار ناپسند می شمارند. از نظر اجتماعی، مهمان نوازی در کیش زرتشت از درجه بالایی از اهمیت برخوردار است و زردشتیان هنوز هم اکثراً چنین اعتقادی دارند (ضمیری، ۱۳۷۵، ص ۳۱)

این موارد ریشه در آیین گذشتگان چون کورش دارد که اهمیت زیادی بر نوع انسان می دهد و یا تعلیم امام علی (ع) که نحوه احترام به انسان را در قالب همنوع و هم دین ترسیم نموده است (دشتی، ۱۳۹۰)

اما بر خلاف این دو فرهنگ عزیز و بزرگ ایران و اسلام در تمدن یهود تاکید وافر بر خودخواهی و جلوه نمودن طبیعت و نظام هستی در راستای اهداف تبعیض گونه یهودیت است. "در تعلیم و تربیت اسرائیلی، هدف تعلیم و تربیت از یک سو تبدیل یهودی مهاجر به همبسته و وابسته به اسرائیل است و از سوی دیگر به دلیل بیگانگی تاریخی یهودیان با موضوع کار یدی و کشاورزی، موضوع کار و ارتباط با زمین اساس تعلیم و تربیت اسرائیلی قرار می گیرد" (ایروانی، ۱۳۸۳)

تربیت اجتماعی در اسلام:

اسلام به عنوان دین خاتم، ضمن پذیرش پیش بینی پویایی لازم در همه عرصه ها و زمینه ها و تشویق و ترغیب به انجام تحولات و اصلاحات لازم در راستای نیل به سعادت ابدی برای همه انسانها، در عین حال بر نظام اجتماعی تاکید فراوان دارد. (حسامی، ۱۳۸۸)

تعلیم و تربیت انسان در دین اسلام لازمه بیداری و حرکت بشر به تعالی و مقاصدی به سمت و جهت پروردگار متعال است. تعلیم و تربیت و تبلیغ وحیانی پیامبر وعده ای نیکو جهت پیاده کردن اهداف تربیت اسلامی در اجتماع است. از جمله ارتباطات مهم انسان با خود، دیگران و خداوند منان ترسیم کننده عاقبت و سرانجام نیک یا بد انسان است. بنابراین بخش مهمی از تربیت یافتن فرد مرهون ارتباط با دیگران و بودن در فضایی همگانی و در تعامل با دیگران است و بدون این روابط و نبود تربیت اجتماعی و در گوشه ای ماندن، انسان قادر به طی مسیر کمال نیست. "پرورش روحیه برادری و تعاون و همبستگی فرهنگی، اسلامی، ملی و ایجاد مشارکت در فعالیتهای جمعی، رعایت بهداشت و حفظ محیط زیست و ایجاد روحیه انتقاد پذیری، سعه صدر، تحمل آرا و اندیشه های دیگران در برخورد اندیشه ها از مهمترین اهداف اجتماعی تعلیم و تربیت اسلامی است" (ابراهیم زاده، ۱۳۸۶)

افراد در فرهنگ اسلامی و در سایه تربیت اجتماعی است که قادرند فعالیت داشته باشند. " : يَدْ اَللهُ مَعَ الْجَمَاعَةِ .

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله : دست خدا با جماعت است. و یا " اثنان خیر من واحد و ثلاثة خیر من اثنین و اربعة خیر من ثلاثة فعليكم بالجماعة: دو نفر بهتر از یک نفر و سه نفر بهتر از دو نفر و چهار نفر بهتر از سه نفر می باشد. پس بر شما (مسلمانان) لازم است که با جماعت باشید. (میرزایی، ۱۳۸۵)

ابعاد فردی و اجتماعی عبادات انسان هرکدام شایسته توجه و نگاه روشن بین انسان است . متأسفانه ناآشنایی با مفهوم دقیق عبادات گاه انسان را به بعد محدودی از عبادات محدود کرده و انسان به تصور خویشتن کمال فعالیت‌های عبادی را انجام می دهد. در صورتی که افراط و تفریط نمودن در یکی از ابعاد و گاه غافل نمودن و ندانستن دقیق معنای این واژه خسرانی عظیم را در پی دارد. " با مردم فروتن باش، نرمخو و مهربان باش، گشاده رو و خندان باش در نگاه‌های و در نیم نگاه و خیره شدن به مردم به تساوی رفتار کن" (دشتی، ۱۳۹۰)

شکوفایی استعداد‌های آدمی به بهترین شیوه و اسلوب نیز در این تعاملات و رفتار نیک با دیگران است که به خوبی تحقق می یابد. انسان در خلا و بدون وجود و برخورداری از همنشینان و انسان‌های دیگر اندیشه ای را در خود جهت شکوفایی و توجه نخواهد یافت. مصاحبت با افراد شایسته و دارای کردار صحیح در یک آیین فکری و اعتقادی نمایانگر تحقق خوبی اراده و اختیار مصاحبت فرد در هم نشینی با چنین انسان‌هایی است. پیامبر اکرم در این زمینه م یفرمایند " حکایت هم نشین شایسته مانند عطر فروش است که اگر عطرش را به تو ندهد، حداقل بوی آن عطر به تو م یرسد و حکایت هم نشین بد مانند آهنگر است که اگر پاره ای از آتش آن تو را نسوزاند، حداقل بوی بد آن ، به تو می رسد) (میرزایی، ۱۳۸۵)

نتیجه گیری:

تاکید بر تعادل و هماهنگی در طول تمام فعالیت‌های بشری از تمدن غربی (ارسطو، افلاطون و...) گرفته تا تمدن عظیم ایران و اسلام به عنوان شعار کلیدی کاربردی ضروری و غیر قابل انکار داشته است. در همین زمینه توجه به زمینه های تاریخی و اجتماعی گذشته و زنده کردن و سر بردن به فرهنگ ایران و اسلام ضرورتی است که نیاز بدان در تمام قومیتها، زبانها و رسوم زیر لوای این دو حوزه مشاهده می شود. تاکید بر فرهنگ ایران و اسلام و پرهیز از افراط و تفریط در این دو حوزه همواره نواقص و کمبودهایی را بوجود آورده است. تعلیم و تربیت به عنوان ریشه دارترین فعالیت انسان در آیین های مختلف زرتشتی، بودا، مزدکی مربوط به عهد ایران پایه گذاری شده و با ظهور اسلام و رهبری پیامبر اکرم به اوج تعالی و کمال خود رسیده است. "انی بعثت لاتمم مکارم الخلاق". با توجه نیاز مبرهن و واضح دو تمدن و فرهنگ عظیم اسلام و ایران به یکدیگر و تکمیل این دو آیین به تاکید بر محتوی، مفاهیم و آموزه های یکدیگر، باید در برنامه ریزیها و سیاستهای کلان با توجه به سیطره این دو حوزه دست به تدوین محتوا زد و برنامه درسی را ترسیم نمود و باید هر کدام از این دو آیین و حوزه توان بازنمایی آموزه های خود به پیروانش را داشته باشد. همان گونه که ملاحظه نمودیم تعلیم و تربیت اجتماعی و کارکردهای آن در این دو حوزه شبیه و گاه کاملاً یکسان است. نکته اساسی این است که با ترکیب و یکی شدن آموزه های فرهنگ ایرانی و اسلامی، ادیان دیگر که گاه کاملاً بر عکس و نفی کننده دین اسلام و فرهنگ ایران هستند، مجالی جهت خودنمایی دشمنی نیافته و تعلیم این دو فرهنگ ایران و اسلام نیاز همگان را پاسخ می گوید.

منابع و مراجع

- [۱] ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۸۶) **فلسفه تربیت**، تهران انتشارات پیام نور
- [۲] - ایروانی، شهین (۱۳۸۳) **تعلیم و تربیت در آیین یهود**، تهران، انتشارات دریا
- [۳] - محمدی، محمد، (۱۳۷۴) **فرهنگ ایرانی پیش از اسلام**، تهران، انتشارات توس
- [۴] حسامی، فاضل (۱۳۸۸)، اسلام و نظم اجتماعی، مجله معرفت، سال هجدهم شماره چهارم
- [۵] - شاه حسینی، ناصرالدین، (۱۳۵۶) **تمدن و فرهنگ ایران از آغاز تا دوره پهلوی**، تهران، انتشارات دانشگاهیان انقلاب ایران.
- [۶] شعبانی، رضا (۱۳۸۹) **مبانی تاریخ اجتماعی ایران**، تهران، نشر قومس
- [۷] ضمیری، محمد علی، (۱۳۷۵)، **تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام**، تهران، انتشارات راهگشا
- [۸] قران الکریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی. (۱۳۸۷). قم. مدرسه الامام علی بن ابیطالب(ع)
- [۹] - میرزایی، علی اکبر (۱۳۸۵) **نهج الفصاحه**، اصفهان، انتشارات عصر جوان
- [۱۰] - **نهج البلاغه**، ترجمه محمد دشتی (۱۳۹۰) قم. موسسه تحقیقاتی امیر المومنین(ع).